

Eugeniusz Z. Zdrojewski

Wybrane typy genetyczno-historyczne wsi w województwie śląskim

---

Śląskie Studia Historyczne 5, 239-251

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Eugeniusz Z. Zdrojewski

WYBRANE TYPY GENETYCZNO-HISTORYCZNE WSI W WOJEWÓDZTWIE SŁUPSKIM

Wstęp

O wyborze tematu opracowania zdecydowało kilka okoliczności. Można do nich zaliczyć:

1. ciągłość procesów osadniczych i dużą różnorodność form morfogenetycznych na uwzględnionym tu obszarze,
2. organizowane obozy naukowe i ćwiczenia terenowe prowadzone ze studentami,
3. obecność licznych wycieczek krajoznawczych w tym regionie.

Niestety z różnych powodów tematyka osadnicza rzadko stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania. Najczęściej dzieje się tak z powodu niedostatecznej jej znajomości. W rozprawie poświęconej osadnictwu na Pomorzu Zachodnim H. Szulc (1988, s. 9) napisała: „Pod względem morfogenezy osadnictwa jest to teren mało zbadany, czego dowodem jest skąpa literatura zarówno polska jak i niemiecka. Wprawdzie ukazały się prace z zakresu osadnictwa historycznego Pomorza, ale głównie omawiające historię sieci osadniczej lub historię gospodarki wiejskiej, a nie morfogenezę osiedli”.

Należy podkreślić, iż wspomniana praca oraz wcześniej opublikowana rozprawa M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1956), poświęcona powstaniu i przeobrażeniom kształtów wsi Pomorza Gdańskiego, w poważnym stopniu lukę tę wypełniły. Można je traktować jako dzieła o podstawowym znaczeniu w naszej literaturze geograficznej. Ponieważ jednak cechuje je dość rozległy zasięg przestrzenny i wielowiekowe cezury czasowe, mają one z konieczności charakter dość ogólny. Wyjaśnienia wielu bardziej szczegółowych zagadnień trzeba więc szukać w licznych publikacjach innych autorów, rozproszo-

nych w pracach zbiorowych i czasopismach oraz w materiałach źródłowych.

Podstawowym celem opracowania jest ukazanie głównych etapów rozwoju osadnictwa wiejskiego oraz bogactwa form osadniczych w województwie śląskim. Dodatkowym zaś jest spopularyzowanie tej tematyki wśród geografów, urbanistów, historyków i przewodników turystycznych.

Wykonując to opracowanie skorzystano z licznych publikacji i map. Spis literatury obejmuje jedynie wybrane pozycje. Oprócz wymienionych już rozpraw, wielce przydatne okazały się niektóre artykuły M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1965) i H. Szulc (1976, 1982) oraz prace kilku innych geografów, zwłaszcza S. Zajchowskiej (1967), E. Bidermana (1965), A. Zagożdżona (1971), B. Augustowskiego (1977), E. Z. Zdrojewskiego (1982).

Wykorzystano także wiele opracowań historyków polskich, takich jak: M. Biskup (1965), A. Czacharowski (1972), E. Kloskowski (1975), K. Ślaski (1978), J. Mielcarz (1982), J. Spors (1986), B. Wachowiak (1986) oraz innych specjalistów, w tym C. Piskorskiego (1961). Przydatne były również niektóre mapy wykonane w stosunkowo dużej skali, zwłaszcza opracowane przez E. Kałużną i C. Piskorskiego (1985) oraz F. Mamuszkę i C. Piskorskiego (1984-1985).

Z przytoczonej literatury wynika, iż człowiek pojawił się na Pomorzu w końcu starszej epoki kamiennej, wkrótce po ustąpieniu lodowca. Przez wiele tysięcy lat prowadził koczowniczy tryb życia. Już w mezolicie stwierdzono istnienie nielicznych grup ludności na wpół osiadłej, co potwierdza między innymi krótkotrwałe obozowisko odkryte w Smółdzinie. Wielki przełom społeczno-gospodarczy i cywilizacyjny nastąpił dopiero w neolicie, kiedy to ówcześni mieszkańcy tych ziem przeszli od gospodarki przyswajającej (myślistwo, zbieractwo, rybołówstwo) do gospodarki wytwórczej, a więc do rolnictwa i chowu zwierząt. Konsekwencją tego przełomu stał się bardziej osiadły tryb życia.

W epoce brązu wykształciła się na Pomorzu kultura przedłużycka, a następnie rozwinęła się kultura łużycka. Wówczas to z wspólnoty bałto-słowiańskiej wyodrębnili się Prasłowianie (C. Piskorski 1961, B. Augustowski 1977, J. Spors 1986). Jeszcze w VI w. p.n.e. na interesującym nas obszarze wykształciła się grupa kaszubska kultury łużyckiej. Około 500 r. p.n.e. (wczesna epoka żelaza) stworzyła odrębną kulturę, zwaną pomorską, stanowiącą dalsze ogniwo rozwojowe Prasłowian. Ludność ta osią-

gnęła znaczny postęp w rozwoju form osadniczych. Liczne były wówczas osiedla otwarte o naziemnej zabudowie. Znane są między innymi ich pozostałości w Niebędzinie, Lęborku, Chocielewku i Nowym Świecie.

W początkach II w. p.n.e. na podłożu rodzimej, prasłowiańskiej kultury lużyckiej i pomorskiej ukształtowały się elementy nowej kultury (wenedzkiej) plemion wczesnosłowiańskich. Jednakże stabilizacja osadnictwa na większą skalę zaznaczyła się dopiero po okresie wpływów rzymskich (od początku naszej ery do 375 r.) i po okresie wędrówki ludów (w latach 375-570 n.e.). We wczesnym średniowieczu, obejmującym lata 570-1259 n.e., po epoce wspólnoty pierwotnej zaczęła się wykształcać struktura społeczeństwa feudalnego. Zrodził się wówczas nowy rodzaj wspólnoty, której podstawą stały się stosunki sąsiedzkie (terytorialne).

Odpowiednikiem przeobrażeń społeczno-ekonomicznych i kulturowych było pojawienie się w tym czasie na Pomorzu osadnictwa grodowego, najpierw w formach typowych dla wspólnot terytorialnych, a następnie dla stosunków feudalnych. Na przełom I i II tysiąclecia przypada końcowa faza rozwoju grodów jako powszechnej formy osadniczej. Odtąd zdecydowanie zaczęło przeważać osadnictwo otwarte.

Szczególną uwagę zwrócono właśnie na wsie pochodzące z okresu wczesnofeudalnego (do XIII w.) lokowane na prawie słowiańskim. Wykorzystana literatura dostarcza dowodów na istnienie wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego w rejonach Lęborka, Słupska, Człuchowa.

Okresy morfogenetyczne rozwoju wsi

Wiejskie jednostki osadnicze są zróżnicowane pod względem wielkości, kształtów siedlisk, układów pól, stopnia skupienia. Jest to spowodowane przede wszystkim urozmaiceniem środowiska geograficznego oraz wielowiekową ewolucją życia społeczno-gospodarczego i form osadniczych. Zmiany przestrzennych układów wsi następowały poprzez regulację wcześniej istniejących, czyli przez nakładanie się nowych form na poprzednio ukształtowane. Często inne rozwiązania wносиła kolonizacja od podstaw danego obszaru (w różnych okresach), lokacja wsi na tzw. surowym korzeniu.

Można więc stwierdzić, iż współczesne plany osiedli wiejskich to pochodzące z różnych okresów zbiory elementów morfogenetycznych mniej

lub bardziej przeobrażonych. Zbyt wielkie urozmaicenie ma jednak charakter pozorny. Różne formy i układy zabudowy wsi sprowadza się z reguły do kilku modeli przestrzennych, charakterystycznych dla okresu ich powstania.

W literaturze geograficznej spotkać można przynajmniej kilka różniących się między sobą periodyzacji etapów rozwoju osadnictwa w Polsce – por. S. Zajchowska (1967, s. 119-120), S. Golachowski (1964, s. 373 i n.), A. Zagożdżon (1971, s. 336-339), H. Szulc (1982, s. 453 i n., 1988, s. 69-76). Ponieważ prace H. Szulc najpełniej uwzględniają specyfikę osadniczą Pomorza, warto tu przytoczyć przyjętą przez nią periodyzację. Otóż autorka ta wyodrębniła następujące okresy:

1. wczesnośredniowieczny (wczesnofeudalny do XIII w.), osadnictwo przedlokacyjne na prawie zachodnioeuropejskim,
2. średniowieczny (feudalny), osadnictwo lokacyjne na prawie niemieckim do XV w.,
3. późnofeudalny i wczesnokapitalistyczny do początku XIX w.,
4. kapitalistyczny do wybuchu II wojny światowej,
5. socjalistyczny w Polsce Ludowej.

Do głównych zadań w badaniach morfogenetycznych należy rozróżnienie dwóch podstawowych typów wsi: nieregularnych, powstałych ewolucyjnie, oraz regularnych (pomierzonych) tworzonych według określonych modeli w stosunkowo krótkim czasie. Do nieregularnych zaliczano w tej części Pomorza:

1. wsie drogowe, ślepe drogowe, wsie rozdrożne i małe owalnice,
2. okolnice i wsie okrągłe,
3. wielodrożnice.

Wsie regularne to:

1. duże ulicówki, ślepe ulicówki, duże owalnice i duże ślepe owalnice,
2. rzędówki bagienne,
3. kolonie (H. Szulc 1988, s. 71 oraz mapa 2).

W okresie średniowiecza wykształciły się rodzime wzory układów siedlisk i rozłogów. Jednakże w dzisiejszych planach wsi zachowało się niewiele reliktywów z tego okresu. Były to z reguły niewielkie, a pod względem morfologicznym proste formy osiedli. Na Pomorzu do najstarszych należą małe i nieregularne wsie drogowe, ślepe drogowe (zwane też ślepyimi ulicówkami), małe owalnice, rzadziej okolnice i inne wsie okrągłe.

M. Kielczewska-Zaleska (1956, s. 38 i n.) wyróżniła wśród nich kilka typów morfogenetycznych. Na mapie załączonej do jej pracy można zlokalizować liczne małe i większe owalnice (np. Lublewko i Gniewino położone na zachód od Jeziora Żarnowieckiego), wsie drogowe (wielodrogowe) - Łebieniec, Ulinia, Świetlino i Lubowidz w d. pow. łębskim, ulicówki - Sarbsk, Szczelnurze, Charbrowo, Wicko, Salinko i Kaczkowo w d. pow. łębskim oraz Studzienice i Osława-Dąbrowa w d. pow. bytowskim. Oznaczono też na niej wielodróżnice (np. Białogóra i Sasino w północnej części d. pow. łębskiego), wsie o planie nie regulowanym dostosowanym do rzeźby (np. Wielistkowo w d. pow. łębskim, Kłaczno w d. pow. bytowskim), wsie placowo-ulicowe, np. Zwartówko (położone na północ od Lęborka).

Przykładów wsi z okresu wczesnofeudalnego lokalizowanych na prawie słowiańskim dostarcza też H. Szulc (1988, s. 28 i n.). Z terenu województwa śląskiego można tu wymienić: Gałęźnię położoną nad Słupią jako przykład wsi drogowej (krótka ulicówka), wieś Strzelinko (owalnica), Równo (trójkątnoplacowa), Żelazo i Żabno (niepełne okolnice), Zielnowo składające się z dwóch części (okolnicy i wsi drogowej). Zdaniem J. Sporsa (1986) w pobliżu grodu śląskiego, wzdłuż drogi biegnącej do Gdańska oraz jej rozgałęzienia prowadzącego do Gardny i Smoldzina, istniała widlica.

Osady powstałe na prawie polskim (słowiańskim) odznaczały się niewielkimi rozmiarami. Do XIII w. liczyły one po kilka lub kilkanaście domów (M. Kielczewska-Zaleska 1956). Charakteryzowała je też nierówna wielkość zagród. Obok małych istniały gospodarstwa duże, zbliżone do folwarków. W niektórych wsiach było po kilka małych dworków. Powstawały one przede wszystkim z osad rycerskich. Nieliczne należały również do klasztorów. Choć wzrost liczby folwarków nastąpił dopiero w XVI-XVII w. (szlacheckie folwarki pańszczyźniane), a ponowne nasilenie ich tworzenia odnotowano w XIX w. (folwarki kapitalistyczne), to w niektórych regionach Pomorza występowały licznie już o wiele wcześniej. Do nich należał d. pow. łębski, gdzie wśród wzmiankowanych wsi jeszcze w końcu XV w. znajdowały się folwarki lokowane na prawie polskim (powstały więc wcześniej).

Okres średniowieczny charakteryzował się dużą dynamiką procesów osadniczych, polegających głównie na lokacji nowych oraz regulacji wsi wcześniej istniejących. Należy podkreślić, iż na Pomorzu występo-

wała jeszcze wówczas duża liczba wsi, które do XV w. nie przeszły regulacji (różnice między lokacjami zniósł Kazimierz Jagiellończyk w 1476 r.). M. Biskup (1956, s. 181, 213-220) wykazał, że w pierwszej połowie XV w. tylko na Pomorzu Gdańskim było ich aż 323. Autorzy niemieccy niechętnie o tym pisali. Zdaniem M. Biskupa (1956, s. 182-183) tak postąpił między innymi K. Kasiske, który na mapce zamieszczonej w pracy z 1938 r., w granicach wójtostwa lęborskiego ujął wprawdzie 25 wsi rycerskich lokowanych na prawie polskim, lecz pominął zupełnie 30 innych osad (dworów) rycerskich; które również tak lokowano. W innym miejscu M. Biskup (1956) wykazał, że w północnej części wójtostwa lęborskiego w połowie XV w. na 20 osad rycerskich lokowanych na prawie niemieckim, przypadały aż 63 osady lokowane na prawie polskim, co temu obszarowi jeszcze wówczas nadawało zdecydowanie polski charakter.

Podobna sytuacja istniała w innych rejonach Pomorza Gdańskiego, na przykład w d. pow. kartuskim. W niektórych powiatach były one jednak bardzo nieliczne, np. w Bytowskim odnotowano tylko jedną osadę rycerską lokowaną na prawie polskim (Studzienice) oraz dwie wsie chłopskie (Kłęczno i Osława Dąbrowa) stanowiące własność zakonu krzyżackiego. Na terenie d. pow. człuchowskiego M. Biskup nie doszukał się w połowie XV w. ani jednej osady lokowanej na prawie polskim, chociaż w XIII w. wszystkie tak lokowano.

Wsie lokowane na prawie polskim były zazwyczaj małe (kilku-zagrodowe), dobrze dostosowane do topografii terenu. Siedlisko często miało kształt krótkiej ulicówki bądź małej owalnicy (np. wieś Żelazo). Spotkać też można było wsie rozlokowane na skrzyżowaniu dróg, a siedlisko w takim przypadku miało na środku plac w formie trójkąta. Układ w kształcie rozdroża stwierdzono też we wsi Równo.

Liczne relikty osad lokowanych na prawie polskim dowodzą, iż lokacje na prawie niemieckim nie zostały wprowadzone od razu na całym terenie, lecz rozprzestrzeniały się powoli od XIII do XV w. Główna fala kolonizacji niemieckiej przesuwała się od Odry na wschód. Jednakże w niektórych rejonach Pomorza, np. w okolicach Lęborka, w d. pow. człuchowskim osadnictwo prowadzone przez zakon krzyżacki przesuwało się ze wschodu na zachód.

Lokowanie wsi na prawie niemieckim powodowało znaczne zmiany w strukturze osadnictwa wiejskiego łączono bowiem kilka osad, wytycza-

no nowe granice i regularne działki, dokonywano scalenia oraz pomiarów gruntów i siedlisk.

Wsie lokowane na tym prawie określane są jako ulicówki, owalnice lub łańcuchówki (na Pomorzu - rzędówki). M. Kielczewska-Zaleska (1956, s. 94, 95-96), wyodrębniając wśród nich kilka odmian, nadała im nazwę rzędownicy.

Liczne owalnice małe (mniej regulowane) i duże (o rozplanowaniu regularnym) możemy odnaleźć na mapie opracowanej przez tę autorkę. Są to: Puzyce, Brzeźno, Janowiczki, Łęczyce, Rozłazino i Łebunia w d. pow. łęborskim; Udorpie, Sierzno i Trzebiatków w d. pow. bytowskim; Gwieździn, Łoża, Krępsk, Nadziejewo, Domisław, Sokole, Krzemieniewo, Rychnowy, Dębica, Wierzchowo Czł., Bukowo Czł. i Myśligoszcz w d. pow. człuchowskim.

Oznaczono też liczne osiedla stanowiące odmiany wsi owalnopłacych. Nowa Wieś Łęb., a także Biała i Prusino Czł. to przykłady owalnic o placu prostokątnym. Tuchomie, Tagowie, Niezabyszewo w d. pow. bytowskim oraz Drzonowo, Sierpowo, Cierznie, Rozwory, Polnica, Biskupnica, Głędowo, Jęczniki Wielkie i Mosiny w d. pow. człuchowskim, to wsie o placu owalnym bądź zbliżonym. Takie wsie jak Rzeczenica, Brzeźno Czł. i inne, to owalnice o placu dostosowanym do topografii.

Jeszcze liczniejsze są na mapie M. Kielczewskiej-Zaleskiej ulicówki. W d. pow. łęborskim były to: Białogarda, Geś, Łbień, Rekowo Łęb., Wilkowo, Niebędzino, Kębłowo, Osieki Byt., Gostkowo, Mądrzechowo, Pólczo i Czarna Dąbrowa w d. pow. bytowskim; Pietrzykowsy, Dźwierzno, Kaliska, Brzeźnica, Grabowo, Trzmielewo, Nowa Wieś, Dąbrowa, Gockowo, Bińcze, Barkowo w d. pow. człuchowskim. E. Kloskowski (1975) zalicza tu również Czarnoszyce, Jaromierz, Lisewo, Nieżywiec, Olszanowo, Sępólno.

Odrębnie potraktowano ulicówki rozwinięte wzdłuż dróg równoległych lub bocznych określane przez B. Zaborskiego jako widlice. Są to Dyminek, Chrzastowo i Słupia w d. pow. człuchowskim oraz kilka wsi nie oznaczonych nazwami w d. pow. łęborskim.

Na uwagę zasługują też wsie placowo-ulicowe, w których plac związany jest z rozwidlaniem się dróg lub rozszerzeniem ulicy. Szczególnie dużo tego typu wsi zidentyfikowano na terenie d. pow. bytowskiego. Są to: Krosnowo, Borzytuchom, Grzmiąca, Struszewo, Dąbrówka Byt., Modrzejewo, Tuchomie, Rekowo, Pomysk Mały, Pomysk Wielki, Udorpie,

Ugoszcz. Mniej licznie spotykano je w d. pow. człuchowskim (Koczała, Przechlewo) i słupskim (Nowa Dąbrowa, Peplino).

Nieliczne były osiedla o placu rozdroźnym (trójkątnym). Jako typowy przykład można tu przede wszystkim wymienić wieś Jasień, położoną w północno-wschodniej części d. pow. bytowskiego oraz Strzeczonę i Uniechów w d. pow. człuchowskim.

Spośród osad lokowanych na prawie niemieckim o innych kształtach należy wymienić wsie wielodrogowe, które charakteryzuje zabudowa wzdłuż sieci kilku dróg o zbieżnym układzie, oraz wielodroźnice stanowiące splot krótkich, o rozmaitej szerokości chaotycznie przebiegających ulic i bezplanowym układzie zagród. Do tego pierwszego typu M. Kielczewska-Zaleska zakwalifikowała między innymi Ciekocino, Wierzchucino, Wrzeście i Salino na terenie d. pow. lęborskiego, a jako wielodroźnicę potraktowała wieś Strzeczonę w d. pow. człuchowskim (którą w innym miejscu określiła jako wieś trójkątną). Do wielodroźnic zalicza się też Ceconowo, Dębnicę Kaszubską, Duninowo, Czarną Dąbrówkę, Łupawę, Wytowno, Zaleskie.

Na czas kolonizacji niemieckiej przypada okres wzmoczonej uprawy zbóż. W związku z tym zasiedlano przede wszystkim obszary suche i bezleśne o dobrych glebach. Jeśli pod zasiedlenie przejmowano przetrzebione puszcze nadbrzeżne lub inne podmokłe obszary, zakładano na nich rzędówki bagienne (H. Szulc 1988, s. 47, 59-60, 74). Na karczunkach powstały Charnowo i Charnowo Słupskie nad Słupią, Jezierzany nad jez. Wicko oraz kilka wsi położonych pomiędzy jeziorami Kopań i Wicko. Najbardziej wyrazisty przykład stanowi Charnowo, które cechuje szeregowa zabudowa wzdłuż rzeki Słupi, a zagony w układzie łanowym kończyły się dawniej na granicy lasu.

Okres późnofeudalny cechował się kontynuacją wcześniej rozwijanych form osadniczych oraz kształtowaniem nowych struktur. W nowo zakładanych wsiach nadal stosowane były stare formy placowe, a za przykład może posłużyć wieś Brzezie w d. pow. człuchowskim, która początkowo (powstała w 1590 r.) miała kształt dużej owalnicy. Pojawiały się też w dalszym ciągu rzędówki bagienne, np. wieś Rabacino w d. pow. bytowskim, założona w XVIII w. (M. Kielczewska-Zaleska 1956, s. 126-131).

Na przełom XV i XVI w. przypadają początki gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Wzrastający popyt na produkty rolne, zwłaszcza na

zboże (potrzeby rozwijających się miast, możliwości eksportu), skłonił szlachtę do tworzenia folwarków. Powstawały one również we wsiach stanowiących własność publiczną (królewską bądź kościelną). Ich liczebny wzrost, zwłaszcza w XVI i XVII w., spowodował powstanie zabudowań chałupników i zagrodników, co było związane z procesem rozwarstwiania wsi. Pojawiało się również coraz więcej osiedli o funkcjach nierolniczych, np. osiedla pohutnicze i inne. Prowadziło to do rozdrobnienia osadnictwa i większej złożoności jego struktury.

W tym okresie dobra szlacheckie stanowiły na Pomorzu Zachodnim ponad połowę gruntów ziemskich. W obecnych granicach woj. śląskiego należały one między innymi do rodu Belowów (wsie Modła, Postomino), Massowów (Baranowice, Barcino, Bronowo, Drzeżewo, Kawcze, Kwasowo, Miłocice, Okunino, Świerzno, Warblewo, Wołcza Mała), Puttkamerów (Kanin, Marszewo, Nożynko, Stajęcino, Wierszyno), Zitzewitzów (Gałęźnia Mała, Gałęźnia Wielka, Sycevice) (por. H. Szulc 1988, s. 61).

Oczywiście zabudowania podworskie (lub ich ruiny) zachowały się w kilkudziesięciu innych miejscowościach. Warto tu wymienić Budowo, Ceconowo, Damnicę, Głowczyce, Jezierzycę, Łupawę, Objazdę, Poblocie, Rędzikowo, Smoldzino, Zaleskie, Żelazo. W większości z nich po II wojnie światowej utworzono PGR.

Duża część folwarków powstała w centrum lub na peryferiach dotychczasowych osiedli tworząc wsie folwarczno-chałupnicze. Powodowało to zmiany w istniejącym układzie przestrzennym. Ale folwarki powstawały też jako oddzielne jednostki zarówno na terenach dawniej uprawianych i porzuconych, jak i na nowo zajmowanych. M. Kielczewska-Zaleska (1956, s. 121 i n.) dość szczegółowo opisuje proces tworzenia przez szlachtę i rycerstwo wielu folwarków oraz ich późniejsze przekształcenia (Obliwice, Pużyce, Krępa Kaszubska, Nowa Wieś Lęb., Rozłazin, Ulnia, Ciekocin, Białogóra, Salino) w d. pow. lęborskim.

Rozmieszczenie folwarków jest dość charakterystyczne. W większości zajęły one obszary, które w XV i XVI w. były słabo zaludnione. Zakładano je na różnych glebach, często na mało urodzajnych. W części Pomorza objętej analizą, nie tworzą one zwartego regionu osadniczego. Można jednak wyróżnić większe ich zgrupowania na południowy zachód od Sławna, na północ i wschód od Słupska, na południowy zachód od Lęborka, pomiędzy Miastkiem i Bytowem.

Trzebież lasów w XVI w. i XVII w. doprowadziła do powstania wielu

małych osiedli o samorzutnym rozplanowaniu. Najczęściej były to wsie drogowe lub jednorzędowe, położone wzdłuż potoków lub dolin. Proces ten objął zwłaszcza d. pow. miastecki, a na mniejszą skalę również d. powiaty sławieński, lęborski i bytowski.

Pewne nasilenie działalności osadniczej zauważa się w pierwszej połowie XVIII w. w związku z tzw. kolonizacją fryderycjańską. Kolonie nadal były zakładane głównie na trzebieżach, na rozległym obszarze między Sławnem a Lęborkiem oraz na południe od Bytowa. Pełniły one różne funkcje, zróżnicowany był również ich układ przestrzenny. Kolonie rolnicze przyjmowały najczęściej kształt regularnej ulicówki lub wsi z nawsiem. Natomiast kolonie przemysłowe, a także zajmowane przez drwali i smolary zakładane wzdłuż rzek i na nieużytkach, miały z reguły zabudowę nieregularną, zbliżoną do przysiółków o kształcie wielodrożnym lub placowym. W odróżnieniu od innych rejonów w tej części Pomorza niezbyt wiele było osad pohnitcznych (m.in. w rejonach Mydlit i Wydmuchowa w d. pow. lęborskim, Nowe Huty w Bytowskim).

Koniec okresu późnofeudalnego zaznaczył się w krajobrazie osadniczym raczej niewielkimi zmianami. Większe przeobrażenia odnotowano jednak w XIX w. i na początku XX w. Wykazywały one związek z formowaniem się, a następnie rozwojem stosunków kapitalistycznych.

Na Pomorzu, gdzie na początku XIX w. uwłaszczono chłopów, w wyniku czego relatywnie szybciej rozwijały się przemysł i urbanizacja, przemiany struktury osadniczej również były szybsze i wielokierunkowe. Wraz z rozszerzaniem gospodarki trójpolowej zmniejszało się zapotrzebowanie na zabudowę skupioną. Osłabieniu uległa wytworzona uprzednio więź społeczno-gospodarcza. Odbiciem reform agrarnych była komasacja ziemi w obrębie wsi oraz separacja gruntów folwarcznych od chłopskich.

Przenoszenie zabudowań na działki wydzielone z dala od wsi prowadziło do wtórnego rozproszenia osadnictwa. Temu procesowi sprzyjało również rozwijanie osadnictwa na obszarach mniej korzystnych, dotychczas słabo lub wcale nie zamieszkanymi. Wskutek dużej swobody w zakresie lokalizacji nowych inwestycji rosła liczba form drobniejszych, ewolucyjnie kształtowanych. Wzrosła też liczba wielodrożnic, które często rozwijały się z innych typów wsi.

Proces przebudowy wsi nasilił się w okresie międzywojennym. Nadal rozszerzało się rozproszone osadnictwo o przypolnym układzie zagród. Na niektórych obszarach notowano zanik wsi skupionych. Jednakże w intere-

sującej nas części Pomorza proces ten nie poczynił zbyt dużych postępów, a po II wojnie światowej został zahamowany (M. Kielczewska-Zaleska 1956, s. 132-133).

Podsumowanie

Obszar województwa śląskiego należy do ciekawszych regionów osadniczych w kraju. Stwierdzono tu ciągłość procesów rozwojowych i dużą różnorodność form. Wyszczególnione typy morfogenetyczne wsi powstawały w różnych okresach historycznych i były kształtowane pod wpływem rozmaitych czynników. Istotną rolę w tym względzie odegrało między innymi dziedzictwo kulturowe. W wielu wczesnych i późniejszych formach osadniczych odzwierciedla się prasłowiański charakter. Liczne są też ślady różnorodnych związków z mieszkańcami innych ziem polskich, szczególnie Wielkopolski i Kujaw.

Podobnie jak gdzie indziej można tu wyróżnić dwa podstawowe typy osiedli, powstałe spontanicznie i rozwijające się ewolucyjnie oraz zakładane planowo. Na Pomorzu duży jest udział tych pierwszych. Osiedla o samorzutnym rozplanowaniu tworzone po okresie średniowiecza są na ogół dobrze dostosowane do topografii terenu. Spotyka się je głównie na wyrębach leśnych, wzdłuż rzek i jezior, w sąsiedztwie dawnych hut, osad smolarzy.

Wsie lokacyjne, których zabudowa jest oparta na jednostkach miar, wykazują najczęściej rozplanowanie regularne, a nie wszystkie, co świadczy o ich powstaniu wskutek powiększenia i zmian wnoszonych do osad słowiańskich, istniejących na tym obszarze przed lokacją. Stosunkowo liczne są wsie o układzie placowym, zwłaszcza owalnice, których udział jest szczególnie duży w d. pow. człuchowskim, gdzie rzadko spotykane są okolnice.

Wsie o układzie liniowym występują dość powszechnie na całym obszarze. Na podkreślenie zasługuje duży ich udział w północnej części województwa, przy czym na terenie d. pow. łęborskiego liczne są ulicówki lokowane na prawie polskim. Mniej liczne są wsie wielodrogowe i rzędówki.

W niektórych rejonach, np. na terenie d. pow. bytowskiego, szczególnie liczne są wsie placowo-ulicowe. Dość równomiernie rozmieszczone

są natomiast wielodróżnice, przy czym w d. pow. łęborskim niektóre z nich (Białogóra, Sasino) mają rodowód słowiański.

Analiza przeprowadzona dla potrzeb tego opracowania pozwoliła na ustalenie pewnych luk w badaniach osadniczych na tym terytorium. Można do nich zaliczyć:

1. słabą znajomość reliktyw osiedli słowiańskich występujących w późniejszych wsiach lokowanych na prawie niemieckim;
2. zasięg, rozmiary i czas zasiedlania pustek osadniczych;
3. rodzaje i zasięg miar stosowanych do rozmierzania wsi w średniowieczu;
4. pewnej weryfikacji wymagają typy wsi podawane w niektórych publikacjach (np. w monografii powiatu człuchowskiego, w opisowej części mapy okolic Słupska). Ponadto niezbędne wydaje się również przeprowadzenie studiów porównawczych szczególnie z osadnictwem z terytoriów sąsiednich, zwłaszcza Wielkopolski i południowej części państw skandynawskich.

Literatura

- Augustowski B., 1977, *Pomorze*. Warszawa
- Biderman E., 1965, *Osadnictwo*. W: *Województwo Koszalińskie. Monografia geograficzno-gospodarcza*. Red. F. Barciński i in. Poznań, s. 171-179
- Biskup M., 1956, *Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w.* Warszawa, s. 181-220
- Czacharowski A., 1972, *Ziemia bytowska pod rządami brandenburskimi, pomorskimi i krzyżackimi*. W: *Dzieje ziemi bytowskiej*. Red. S. Gierszewski. Poznań, s. 89-96, 101-104
- Dzieje Słupska*, 1986, Słupsk
- Golachowski S., 1964, *Dawne wzory i nowe modele wsi*. Czas. Geogr. T. 35, z. 3-4, s. 371-385
- Kałuzna E., Piskorski C., 1984, *Okolice Słupska, mapa turystyczna 1: 150000*. Wrocław
- Kielczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*. Prace Geogr. Warszawa, s. 3-163
- Kielczewska-Zaleska M., 1965, *O typach sieci osiedli wiejskich w Polsce i planie ich przebudowy*. Przegl. Geogr. T. 27, z. 3, s. 457-478
- Kłoskowski E., 1975, *Kronika wybranych miejscowości*. W: *Dzieje ziemi człuchowskiej*. Red. H. Rybicki, E. Z. Zdrojewski. Poznań, s. 374-438
- Mamuszka F., Piskorski C., 1984/85, *Pobrzeże Bałtyku mapa turystyczna 1:400000*. Warszawa-Wrocław

- Mielcarz J., 1982, *Pod panowaniem krzyżackim*. W: *Dzieje Łęborka*. Red. J. Lindmajer i T. Machura. Poznań, s. 60-67
- Szulc H., 1976, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*. Przegł. Geogr. T. 38, z. 4, s. 627-635
- Szulc H., 1982, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego w Polsce*. Przegł. Geogr. T. 54, z. 4, s. 453-472
- Szulc H., 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*. Wrocław
- Ślaski K., 1978, *Uwagi o osadnictwie wiejskim na prawie rodzimym w XI-XIII w. na Pomorzu Zachodnim*, Kwart. Hist. Kult. Mat. R. 26, nr 3, s. 303-313
- Zagożdżon A., 1971, *Morfologia osiedli województwa opolskiego*. W: *Struktury i procesy osadnicze*. Red. S. Golachowski. Opole-Wrocław, s. 331-337
- Zajchowska S., 1967, *Rozwój osadnictwa w północnej części województwa zielonogórskiego od XII do XV w.* W: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*. Red. Z. Kaczmarczyk i A. Wędzki. Zielona Góra, s. 113-120
- Zdrojewski E. Z., 1982, *Przeobrażenia sieci osadniczej na Pomorzu Środkowym*. Rocznik Koszaliński, nr 18, s. 28-49